

TƏRCÜMƏNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAFI

Aygün Qasımova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aygun-gasimova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə tərcümənin tarixi və onun inkişaf prinsipləri tədqiq edilir. Göstərilir ki, fərqli dil daşıyıcıları arasında informasiya mübadiləsinin yaradılmasına imkan verən tərcümə fəaliyyəti fərqli prinsiplər və ziddiyyətli fikirlər, sonsuz müzakirə və mübahisələr səbəbindən hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Açar sözlər: tərcümə, tarix, dil, şifahi tərcümə, yazılı tərcümə.

HISTORY AND DEVELOPMENT OF TRANSLATION

Aygun Gasimova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper discusses the history of translation and its development principles. It is shown that translation activities, allowing the exchange of information between speakers of different languages, have always been in the spotlight due to different principles and conflicting ideas, endless discussions and debates.

Keywords: translation, history, language, oral translation, written translation.

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДА

Айгюн Гасымова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье исследуется история перевода и принципы его развития. Показано, что переводческая деятельность, позволяющая обмениваться информацией между носителями разных языков, всегда была в центре внимания из-за разных принципов и противоречивых идей, бесконечных дискуссий и дебатов.

Ключевые слова: перевод, история, язык, устный перевод, письменный перевод.

Tərcümə millətlər arasında yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda dünya miqyasında elm və biliyə çıxışı asanlaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyəti olan vasitədir. Ən qədim insan fəaliyyətlərindən hesab edilən tərcümə bir çox mədəniyyətlər və millətlər tərəfindən əsrlər boyu tətbiq edilmişdir. Bir çox faktlar sübut edir ki, tərcümə sənətinin min illik tarixi vardır. Yer kürəsində müxtəlif dilli qəbilələr yaranan kimi bu qəbilələr arasında əlaqələrin yaranmasına və möhkəmlənməsinə kömək edən vasitəçilərə də ehtiyac yaranmağa başladı. Beləliklə, tərcümə sənəti insanların elmə, digər xalqların həyat tərzinə, mədəniyyətlərinə, ədəbiyyatlarına, dininə və dilinə olan marağı nəticəsində meydana gəlmiş və inkişaf edərək formalaşmışdır. Tərcümə uzun müddət hələ yazı belə yaranmamışdan çox-çox əvvəl yalnız şifahi şəkildə mövcud olub. Əgər şifahi tərcümənin tarixi cəmiyyətin yaranma tarixi ilə eyni yaşdadırsa, yazılı tərcümə fəaliyyəti də yazının meydana gəlməsi ilə yaşiddir.

Tərcümə fəaliyyətinin tarixi Qədim Misir dövrünə təsadüf edir. Xalqlar arasında əlaqələrin genişlənməsi yazılı tərcüməyə olan tələbatın yaranmasına zəmin yaradır. İlk yazılı tərcümələr əsasən papirus kağızları üzərində heroqliflər olub. Ən qədim dövrlərin məşhur

tərcüməsi isə Rosetta daşdır. Bu tərcümənin tarixi e.ə. II əsrə aiddir. Bu daşın üzərində əks olunan mətn iki yazı formasından- misir heroqrifləri və onların yunan dilinə tərcüməsindən ibarətdir. E.ə. 15- ci əsrdə şumer dilindən akkad dilinə tərcümə edilmiş, mixi yazılarla yazılmış diplomatik məktubları da ilk yazılı tərcümə nümunələrinə aid etmək olar. Şumerlərin məşhur əsərlərindən biri “Gilqamış haqqında epos” vaxtilə akkad dilinə, daha sonralar isə qədim Şərq dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Qədim Romada Qədim Yunanıstandan fərqli olaraq tərcümə fəaliyyəti çox geniş yayılmışdır. Qədim Yunanlar öz dillərindən daha mükkəməl bir dilin olduğuna inanmır və digər xalqların dil və mədəniyyətlərinə nifrətlə yanaşırdılar. Bu səbəbdən onlar xarici dillərə o qədər də maraq göstərmir, əsasən, yunan elm və fəlsəfəsini inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Romalıların yunan elminə və mədəniyyətinə olan marağı nəticəsində isə yunan dilindən latın dilinə çoxlu sayda yunan elmi, ədəbi və fəlsəfi əsərləri tərcümə edilmişdir. O, dövrlərdə edilən yazılı tərcümələr, əsasən, xalqlar arasında diplomatik, iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılmasına, möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Bu tərcümələr həmçinin digər xalqların elmi, fəlsəfi əsərləri və ədəbiyyat nümunələri ilə yaxından tanış olmasına da şərait yaratmışdır.

Tərcüməçilər yazılı tərcümə zamanı bir-birinə zidd iki yanaşmadan istifadə edirdilər: hərfi və sərbəst tərcümə. Hərfi tərcümə zamanı tərcümə olunan mətn orijinal mətnə mümkün qədər yaxın olur. O, mətnin üslubunu və struktur formasını hədəf dildə olduğu kimi qoruyub saxlayır, lakin bu, hədəf dilin normalarını pozur. Hərfi tərcümə, əsasən, dini əsərlərin tərcüməsində istifadə edilirdi. Tərcümə olunan yazılar ilk dəfə olaraq qiymətləndirilməyə başlandı. Hərfi tərcümənin tərəfdaşları qeyd edirdilər ki, tərcümənin əsas vəzifəsi orijinal mətni maksimal şəkildə hədəf dilə köçürməkdən ibarətdir və bu baxımdan hərfi tərcümənin əsl və düzgün tərcümə olduğunu iddia edirdilər. Dini kitabların tərcüməsində tərcüməçilər müqəddəs yazıların dəyişdirilməsini günah hesab edirdilər. Onlar dini əsərləri tərcümə edərkən orijinal mətndəki hər bir sözü ardıcıl, dəqiq şəkildə tərcümə edir, mətnin oxucu tərəfindən dərk edilib-edilməməsini nəzərə almırdılar. Bu baxımdan orijinal mətndəki söz və ifadələrin formal və sintaktik struktur quruluşu qorunub saxlanılır və mətndəki cümlələrin məzmunu əsas götürülmürdü. Bu da məna təhriflərinə və anlaşılmazlığa gətirib çıxarırdı. Beləliklə, hərfi tərcümə çox hallarda yolverilməz hesab edilirdi. Qədim romalı natiq, filosof və siyasi xadim M. T. Siseron hərfi tərcümə haqqında belə bir fikir irəli sürmüşdür: “If I render word for word, the result will sound uncouth, and if compelled by necessity I alter anything in the order or wording, I shall seem to have departed from the function of a translator” [3, s.13].

T. Siseron sözbəsöz edilən tərcümənin nəticə etibarilə kobud səsləndiyini qeyd edir və tərcümə zamanı söz sırasında edilən hər hansı bir dəyişikliyin onu tərcüməçi funksiyasından uzaqlaşdırmış olduğunu qeyd edirdi. Siseronun fikrincə, hərfi tərcümə tərcüməçinin dilinin kasıblığını, zəngin olmadığını və acizliyini göstərir. O, əsərin forma cəhətdən deyil, məna baxımından tərcümə edilməsini israr edirdi.

Hərfi tərcümədən fərqli olaraq sərbəst tərcümə elə bir tərcümə növüdür ki, burada orijinal məndəki söz və ifadələrin dəqiq sintaktik strukturu nəzərə alınmır və orijinal mətnin mənası əsasən nəzərdə tutulur. Tərcüməçi orijinal mətnin ruhunu əks etdirməyə, hədəf dilin normalarına cavab verərək mətnin məzmununu başa düşülsə bir şəkildə hədəf dildə ifadə etməyə çalışır. Tərcüməçinin hərfi və ya sərbəst tərcümədən istifadə etməsi əsərin janrından asılıdır. Bədii əsərlərdə sərbəst tərcümə, rəsmi və diplomatik əsərlərin tərcüməsində isə hərfi tərcümənin tətbiqi daha məqsədəuyğun hesab edilir. T. Siseron kimi Müqəddəs Cerom tərcümədə iki əsas prinsipi- hərfi və mənaya əsaslanan tərcümə prinsiplərini fərqləndirir. Onun fikrincə, mənaya əsaslanan tərcümə prinsipi dünyəvi mətnlərə uyğun gəlir, dini mətnlərə isə hərfi tərcümə prinsipi tətbiq olunur [5, s.7].

Orta əsrlərdə çoxlu dini əsərlər, xüsusilə fəlsəfi əsərlər qədim yunan dilindən latın dilinə tərcümə edilirdi. Orta əsrlərdə Roma imperiyası dağıldıqdan sonra latın dili, eyni zamanda roman və german dilləri əsas aparıcı dillər sayılırdı. Müxtəlif xalqlar arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsi xarici dilləri öyrənmək zərurətini yaratdı. Tərcümə sənətinə, tərcüməçilərə tələbat artdı. 8-ci əsrdə ərəb dili elm dili statusunu qazandı və müsəlman şərqçi elm və mədəniyyətin mərkəzinə çevrildi. Elmin müxtəlif sahələri –tibb, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə və s. sahələrinə aid yüzlərlə əsərlərin, hətta poetik əsərlərin, xüsusilə ərəb dilinə tərcüməsi geniş vüsət aldı. 9 - cu və 10 - cu əsrlərdə Bağdadda fəaliyyət göstərən məşhur tərcümə məktəblərindən biri “Beyt-ül-Hikmə” islam sivilizasiyasının təşəkkülündə böyük rol oynamış bir elm ocağı idi. Burada çoxlu sayda yunan əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Ərəb dilindən tərcümələr bir çox Avropa xalqlarının mədəniyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Avropa sivilizasiyasının formalaşmasında ərəb dilinin təsiri böyük olmuşdur. 12- ci əsrdə İspaniyanın Toledo şəhərində bünövrəsi qoyulmuş tərcümə məktəbində Aristotel, Hippokrat, Ptolomey və s. kimi məşhurların ərəb dilinə tərcümə etmiş əsərləri latın dilinə, sonralar isə ispan dilinə tərcümə edilmişdir. 14- cü əsrdə antik dövr müəlliflərinin əsərlərinə maraq artmış və bu əsərlərin müxtəlif Avropa dillərinə tərcüməsi çoxalmışdır. Bu tərcümələr sayəsində Avropa yunan filosoflarının, riyaziyyatçı və astronomların əsərləri ilə yaxından tanış olmuşlar.

İntibah dövründə dini əsərlərin, müqəddəs kitabın fərqli Avropa dillərinə bir çox yeni tərcümələri meydana çıxdı. İntibah dövrü üçün xarakterik olan insana və onun daxili aləminə olan maraq tərcümələrdə öz əksini tapırdı. Bir çox tərcüməçilər artıq hərfi tərcüməyə deyil, daha çox məna tərcüməsinə üstünlük verir, daha müasir lüğətlərdən istifadə edir, tərcümə zamanı müəyyən dəyişikliklər, əlavələr və ya ixtisarlar da edirdilər. Onlar ayrı-ayrı sözlərin, cümlə quruluşlarının dəqiq mənalarını deyil, tərcümə edilən mətnin məzmununu oxucuya çatdırmağa çalışırdılar. Tərcümə zamanı tərcüməçilər əsər haqqında öz təəssüratlarını, əsəri necə anladıklarını da əlavə olaraq əsərə daxil edirdilər. Bu dövrdə edilən tərcümələrin əksəriyyəti ədəbi idi. Elmi mətnlərin tərcüməsinə çox az rast gəlmək olardı. Şeir və dini əsərlərin tərcüməsi geniş vüsət almışdı. Avropada kitab çapının meydana gəlməsi, kütləvi

şəkildə kitab nəşri tərcümələrin sayının artmasına səbəb oldu. Bir çox klassiklərin əsərləri fərqli dillərə tərcümə edilirdi. Eyni mətnin müxtəlif tərcümələri bir- biri ilə rəqabət aparırdı. Tərcüməçilər müəyyən bir əsərin tərcüməsini bitirən kimi onu ilk olaraq nəşr etmək və oxuculara təqdim etmək üçün öz aralarında yarışdılar. Artıq 18- ci əsrdə tərcümə sənəti nüfuzlu bir peşə sayılırdı. Tərcüməçilər cəmiyyətdə intellektual və yaradıcı şəxsiyyətlər hesab olunurdular. Bəzi tərcümə nəzəriyyəçiləri hesab edirdilər ki, tərcümənin vəzifəsi mətni dəqiq tərcümə etmək, yəni müəllifin fikirlərini sözbəsöz hədəf dildə ifadə etməkdən ibarətdir. Digərləri isə hesab edirdilər ki, tərcüməçi daha yaradıcı və daha da geniş təsəvvürə malik olmalı, orijinal mətdəki fikirləri tərcümə etdiyi dildə zənginləşdirməyi bacarmalıdır. Belə ki, tərcümə zamanı orijinal mətnlər hədəf dilin oxucularının tələblərini cavablandırmaq üçün dəyişdirilirdi. Nəticədə tərcümə sayəsində dildə yeni söz və ifadələrin, həmçinin yeni qrammatik quruluşların meydana gəlməsi, dillər arasında məlumat mübadiləsi, dil və mədəniyyətlərin zənginləşməsi baş verdi.

18-ci əsrin sonu 19-cu əsrin əvvəlində əsərlərə və onların tərcümələrinə yeni bir münasibət aydın şəkildə özünü büruzə verməyə başlayır. İnsanlar öz tarixi və öz yaradıcılığı ilə maraqlanmağa, öz milliliyini hiss etməyə başlayırlar. O dövr xalq mədəniyyətinə, milli və etnik mədəni mənşələrə maraq ilə xarakterizə olunur. Tərcümənin əsas xüsusiyyəti orijinal mətnin milli koloritini və üslubunu qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. 19-cu əsrdə klassiklərin əsərləri yenidən nəzərdən keçirilməyə başladı. Şekspirin dramaturgiyası, Servantesin əsərləri yenidən tərcümə edilirdi. Tərcümə zamanı müxtəlif üsullardan- transkripsiya, transliterasiya kimi üsullardan istifadə edilirdi. Tərcümə edilən bu əsərlərdə orijinal dilin ruhu, milli xüsusiyyətləri çeşidli üsullarla hədəf dildə öz əksini tapırdı. Tərcümə fəaliyyəti ilə əlaqədar iki bir-birinə zidd olan meyl mövcud idi. Birinci meylə əsasən tərcüməçi tərcümə etdiyi dili və ədəbiyyatı zənginləşdirən, yaradıcı dahi hesab edilir. İkinci meylə əsasən isə tərcüməçi tərcümə etdiyi mətnin formasını qoruyub saxlayaraq orijinal mətni və onun müəllifini oxuculara tanıdır [1, s.19]. Məşhur ilahiyyatçı və filosof F.D. Şleyermaxerə görə tərcüməçi orijinal əsərin ya müəllifini kənarında qoyub oxucunu ona yaxınlaşdırmalı, ya da əksinə, oxucunu nəzərə almayaraq əsərin müəllifini oxucuya yaxınlaşdırmalıdır [5, s.8]. Şleyermaxer həqiqi tərcümə (bədi və ya elmi mətnlərin tərcüməsi) və mexaniki tərcümə (gündəlik həyatda praktiki mətnlərin tərcüməsi) arasında aydın bir fərq qoyurdu. Tərcümə zamanı müxtəlif növ mətnlərə fərqli bir yanaşmanın lazım olduğunu vurğulayan Schleiermaxer qeyd edirdi ki, orijinal əsərin ruhu tərcümə edilən dildə öz əksini tapmalıdır. O həm orijinal əsərin, həm də tərcümə edilən əsərin oxucuda eyni təəssürat yaratma prinsipinə əsaslanırdı.

Digər alman şairi, tərcüməçi A. Şlegel hesab edirdi ki, tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin bütün gözəlliklərini mümkün qədər hec nə əlavə etmədən hədəf dilə çatdırmağa borcludur. Şlegel qeyd edirdi ki, tərcümə eyni zamanda həm tərcümə edilən sözlərin mənalarını, həm də mətnin formal xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır [4, s.14].

Əgər 19-cu əsrin sonunda tərcümə orijinal əsərin milli özünəməxsusluğunun və fərdi üslubunun hədəf dilə ötürülməsini təmin edirdisə, 20-ci əsrin əvvəllərində ədəbi normalara

riayət edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 20-ci əsrdə tərcümə sənətinin əhəmiyyəti, vacibliyi, mədəniyyətlərin formalaşmasında və tanıtılmasında rolu daha da artdı. Təsadüfi deyil ki, 20-ci əsri tərcümə əsri adlandırırlar. Tərcümə bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf edirdi. Bu dövrdə tərcümə və tərcümə nəzəriyyəsinə maraq durmadan artdı. Tərcüməyə aid yeni baxışlar əmələ gəldi, dil və mətn haqqında yeni fikirlər formalaşmağa başladı.

Tərcümənin akademik bir fənn kimi tədqiqi isə 20-ci əsrin II yarısında başladı. Tərcüməyə olan maraq aydın şəkildə hər yerdə özünü büruzə verirdi. Çoxlu sayda kitablar, yeni-yeni jurnallar və ensiklopediyalar nəşr edilir, universitetlərdə tərcümə ilə əlaqədar yeni kurslar və mərkəzlər açılır, tərcümə zamanı qarşıya çıxan aktual problemlərin həllinə dair sayısız-hesabsız seminar və konfranslar keçirilirdi. Beləliklə, 20-ci əsrdə tərcümə sahəsinin inkişafında nəzərə çarpan bir təkamül baş verdi. Maşın tərcüməsinin sınaqdan keçirilməsi, tərcümənin yeni bir növü- sinxron tərcümənin tətbiqi tərcümə sahəsində köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu.

Tərcümə bu gün də bəşəriyyətin bütün əsas informasiya ehtiyaclarına xidmət etməkdə davam etməkdədir. Tərcüməyə aid müxtəlif dövrlərdə müxtəlif yanaşmaların və prinsiplərin, bir-birinə zidd olan fikirlərin tərcümənin hər zaman aktuallığını və həyatımızda vacib rol oynadığını göstərən danılmaz faktlardır, həqiqətlərdir.

Ədəbiyyat

1. Das B. K. (2005), *A handbook of translation studies*. Atlantic Publishers & Dist.
2. Catford J. C. (1978), *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
3. Eugene A. (1964), *Toward a science of translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*. EJ Brill.
4. Bernofsky S. (2005), *Foreign Words: Translator-Authors in the Age of Goethe*. Wayne State University Press.
5. Wilss W. (1999), *Translation and interpreting in the 20-th century*, John Benjamins B.V., p. 7-8.
6. Bayramov Q. (2008), *Tərcümə sənəti*, Bakı.